

Projekt pn. **Wyzwania zrównoważonego użytkowania terenu na przykładzie województwa śląskiego - scenariusze 2050**
realizowany w ramach: poddziałania 1.1.1 *Projekty badawcze z wykorzystaniem metody foresight* Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka jest współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego

Magdalena Materny-Latos

**PRZYSZŁOŚĆ ROLNICTWA
W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM**

SCENARIUSZE
2050

Katowice, kwiecień 2011

Opis problemu

1 Aktualny stan zagadnienia w województwie i czynniki, które o nim zadecydowały

Obszary wiejskie, zgodnie z metodologią ich wyodrębniania przez Główny Urząd Statystyczny (GUS), opartą na podziale administracyjnym, definiowane są, jako tereny położone poza granicami administracyjnymi miast. Są to, zatem obszary gmin wiejskich oraz części wiejskie gmin miejsko-wiejskich. W oparciu o definicję administracyjną GUS, w województwie śląskim wyodrębniono 22 gmin miejsko - wiejskich oraz 96 gmin wiejskich o łącznej powierzchni ponad 854 tys. ha. W 2008 r. obszary wiejskie w naszym regionie zajmowały ponad 69% powierzchni województwa i zamieszkiwane były przez ponad 1 mln osób. Ludność wiejska stanowiła niemal $\frac{1}{3}$ ogółu populacji województwa śląskiego. Na jednego mieszkańca wsi przypadało 0,85 ha ziemi, średnio 118 osób zamieszkiwało 1 km² terenów wiejskich. Na koniec roku 2007 liczba ludności w wieku produkcyjnym na terenach wiejskich wynosiła 640 tys., w tej grupie kobiety stanowiły 306 tys. Osoby w wieku produkcyjnym, zamieszkujące śląskie wsie stanowiły 63% ogółu ludności województwa w wieku produkcyjnym. Tradycyjna rodzina wiejska żyje zwykle w strukturach wielopokoleniowych — gospodarstwa składają się z 5 i więcej osób. W porównaniu z miastami, śląskie wsie charakteryzują się większym odsetkiem dzieci i młodzieży.

Od wieków obszary wiejskie trwale związane są z działalnością rolniczą. Według danych Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, w roku 2007 ogólna powierzchnia użytków rolnych w województwie śląskim, pozostających we władaniu wynosiła 653,3 tys. ha, natomiast w użytkowaniu w granicach administracyjnych województwa było 450,4 tys. ha. Największy — prawie 70% — udział w strukturze użytków rolnych zajmowały grunty orne, a w następnej kolejności łąki i pastwiska trwałe. Najmniejszą powierzchnię użytków rolnych stanowiły sady — niespełna 1,5%.

Warunki przyrodniczo-glebowe dla produkcji rolnej w naszym regionie są bardzo zróżnicowane. Najkorzystniejsze warunki obserwuje się w subregionie zachodnim, gdzie występują dobre gleby oraz długi okres wegetacji (około 210 dni), a zdecydowanie trudniejsze w subregionach: południowym i północnym, które charakteryzują się znacznym udziałem gleb słabych i zakwaszonych oraz ostrzejszym klimatem, co sprzyja krótszemu okresowi wegetacji. Biorąc pod uwagę klasy bonitacyjne użytków rolnych — jakość pod względem przydatności do produkcji rolnej, gdzie klasa I oznacza najwyższą wartość rolniczą, a klasa VI najniższą — w województwie śląskim przeważają gleby klasy IV (prawie 43% powierzchni ogólnej użytków rolnych). Gleby klasy I zajmują jedynie 1189 ha. W roku 2007, w naszym regionie zmeliorowanych było 46,6% użytków rolnych, w tym zdrenowane grunty orne zajmowały powierzchnię 144,1 tys. ha, a łąki i pastwiska — 19,4 tys. ha. W tym czasie nie prowadzono nawadniania gruntów ornych. Z kolei regulację stosunków wodnych oraz ochronę terenów rolniczych przed powodzią zapewniają urządzenia melioracji wodnych podstawowych (kanały, budowle piętrzące, wały przeciwpowodziowe). Stan techniczny tych urządzeń wciąż nie jest zadowalający. Ogólna powierzchnia użytków rolnych z urządzeniami melioracji wodnych podstawowych wymagającymi odbudowy lub modernizacji wynosiła w roku 2009 prawie 52 tys. ha.

Warunki klimatyczno-glebowo-wodne w województwie śląskim powodują, że rodzimym rolnikom trudno jest konkurować z rolnikami w UE, zwłaszcza wśród gatunków wymagających. Niemniej w tym miejscu należy podkreślić, że w województwie śląskim

znajduje się obszar, który zidentyfikowany został, jako taki, który posiada wysoki potencjał dla produkcji żywności. Obszarem, który zakwalifikowany został, jako źródło towarowego i konkurencyjnego rolnictwa jest mezoregion Kotlina Raciborska, stanowiący część Niziny Śląskiej — obszaru o wysokim potencjale przyrodniczym do produkcji rolniczej.

Struktura globalnej produkcji rolniczej w roku 2008 cechowała się niemal identycznymi procentowymi udziałami produkcji roślinnej i zwierzęcej, z nieznaczną przewagą produkcji roślinnej — 50,8%. Należy również zwrócić uwagę na wyraźną w ostatnich latach tendencję wzrostową produkcji zwierzęcej (Tabela 1).

Tabela 1 Produkcja globalna

	2000	2005	2007	2008
	w %			
Produkcja roślinna	59,1	51,5	47,9	50,8
Produkcja zwierzęca	40,9	48,5	52,1	49,2

Źródło: Rocznik statystyczny województwa śląskiego 2010

W strukturze towarowej produkcji rolniczej na obszarach wiejskich naszego regionu zdecydowanie przeważała produkcja zwierzęca, która w roku 2008 stanowiła 61,9% ogólnej produkcji towarowej. Wśród produkcji zwierzęcej dominował żywiec rzeźny — 38,3% ogólnej produkcji zwierzęcej, z wyraźną przewagą drobiu (17,8%) i trzody chlewnej (13,4%). Z kolei w produkcji roślinnej przeważała uprawa zbóż — 12,1% ogólnej produkcji towarowej (Tabela 2).

Tabela 2 Powierzchnia zasiewu, wysokość zbiorów i plonów zboża

2000	2005	2008
powierzchnia zasiewu w ha		
227 490	228 813	222 932
zbiory w tonach		
678595	793220	834154
plony z 1 ha w dt		
29,8	34,7	37,4

Źródło: Rocznik statystyczny województwa śląskiego 2010

W województwie śląskim nieprzerwalnie od 2002 roku prowadzone są doświadczenia odmianowe z roślinami rolniczymi. Badania w ramach systemu Porejestrowego Doświadczalnictwa Odmianowego (PDO) roślin uprawnych, współfinansowane przez Samorząd Województwa Śląskiego prowadzi Stacja Doświadczalna Oceny Odmian w Pawłowicach. Rocznie stacja przeprowadza około 80 doświadczeń z różnymi odmianami roślin rolniczych. Celem PDO jest dostarczanie rolnictwu obiektywnej informacji o wartości gospodarczej odmian znajdujących się w obrocie nasiennym. Na podstawie wyników doświadczeń PDO tworzona jest „Lista zalecanych odmian (LZO) do uprawy na obszarze województwa śląskiego”.

W roku 2007, w rolniczej przestrzeni produkcyjnej naszego województwa funkcjonowało ponad 177,5 tys. gospodarstw rolnych, z których większość stanowiły gospodarstwa indywidualne. Ponadto utworzonych zostało 73 ekologicznych gospodarstw z certyfikatem o łącznej powierzchni 964,3 ha, a 70 gospodarstw było w okresie przestawiania na metody ekologiczne. Na koniec 2008 r. już 111 gospodarstw posiadało certyfikaty zgodności produkcji z zasadami rolnictwa ekologicznego, a 66 było w okresie przestawiania. Najwięcej gospodarstw ekologicznych znajdowało się w powiatach: żywieckim, bielskim i częstochowskim. Zasady funkcjonowania gospodarstw i rolnictwa ekologicznego zostały

ściśle określone w przepisach prawnych obowiązujących na terenie całej Unii Europejskiej. Gospodarstwa produkujące żywność ekologiczną są zobowiązane poddać się kontroli na każdym etapie produkcji żywności. Wysoka jakość produktów rolnictwa ekologicznego zależy w dużym stopniu do sposobu ich wytwarzania zarówno w gospodarstwie, jak i w przetwórstwie. Po pierwsze należy wykluczyć chemię rolną i spożywczą, a także wykorzystanie genetycznie modyfikowanych organizmów (GMO). W przetwórstwie należy stosować metody tradycyjne oparte na obróbce mechanicznej, fizycznej i fermentacyjnej. Asortyment produktów wytwarzanych przez śląskie gospodarstwa jest już dosyć urozmaicony. Oprócz zbóż obejmuje podstawowe warzywa (kapusta, burak ćwikłowy, fasola, seler, por, sałata, pomidor, dynia, papryka, ogórek, marchew, czosnek, cebula) i owoce (truskawka, jabłka, śliwki, orzechy włoskie i laskowe, maliny, porzeczki, borówka amerykańska, aronia). W gospodarstwach ekologicznych hodowane są również zwierzęta (cielaki, trzoda chlewna, drób, króliki, krowy, kozy, kury czy pszczoły).

Województwo śląskie zdominowane jest przez gospodarstwa małe, o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha, które stanowią niemal 90% liczby wszystkich gospodarstwa. W roku 2007, wśród gospodarstw o powierzchni do 5 ha, aż 72 % gospodarstw prowadziło produkcję na areale nie większym niż 2 ha. Według danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, w 2009 r. średnia wielkość powierzchni gruntów rolnych w śląskim gospodarstwie, wyniosła 6,7 ha. W tym samym okresie średnia krajowa wynosiła 10,15 ha. Taki stan rzeczy powoduje, że śląskie rolnictwo należy do jednego z najbardziej rozdrobnionych w kraju.

Od lat na obszarach charakteryzujących się dużym rozdrobnieniem i rozproszaniem gruntów, wchodzących w skład gospodarstw rolnych prowadzone są scalanie i wymiana gruntów, które mają na celu poprawę rozłogu ziemi. W wyniku zmniejszenia liczby działek rolnych w ramach jednego gospodarstwa i wydzielenia gruntów zamiennych w mniejszej odległości od siedziby gospodarstwa, uzyskuje się poprawę efektywności gospodarowania poprzez zmniejszenie kosztów transportu oraz ułatwienie procesów mechanizacji upraw polowych. W ramach scaleń tworzona jest funkcjonalna sieć dróg dojazdowych do gruntów rolnych i leśnych oraz dojazdów do zabudowań gospodarczych.

Kolejnym sposobem poprawy efektywności i konkurencyjności rozproszonego rolnictwa coraz powszechniejsze w ostatnich latach jest łączenie rolników w grupy producentów rolnych. Grupa producencka chcąc otrzymać pomoc wspólnotową i kraju członkowskiego musi zostać wpisana do rejestru grup producentów rolnych województwa śląskiego prowadzonego przez marszałka województwa. Obecnie w rejestrze województwa śląskiego pozostaje wpisanych siedemnaście grup producentów rolnych (Tabela 3), prowadzących działalność w zakresie hodowli trzody chlewnej i drobiu, uprawy zbóż i roślin oleistych oraz produkcji jaj ptasich i mleka krowiego.

Tabela 3 Rejestracja grup producentów rolnych w województwie śląskim w poszczególnych latach

Liczba grup producentów rolnych					
2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	8	1	5	0

Źródło: Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego — stan na 31.03.2011

Ostatnie lata pokazały, że dzięki wspólnym działaniom rolników zrzeszonych w grupy producentów rolnych uzyskuje się towar wyższej jakości, a sami producenci stali się silnymi partnerami dla rodzimych rynków hurtowych, eksportu, przetwórstwa oraz sieci

dystrybucyjnych. Dzięki właściwemu zorganizowaniu i dostosowaniu produkcji do wymagań rynku unijnego, producenci rolni są w stanie zapewnić sobie wyższe i stabilniejsze dochody. Liczba osób pracujących w śląskim rolnictwie, wyznaczona na podstawie wyników reprezentacyjnego badania „Struktura gospodarstw rolnych” przeprowadzonego w czerwcu 2007 r., wyniosła ogółem 289,7 tys., z czego 288,9 tys. stanowiły osoby pracujące w gospodarstwach indywidualnych. Z kolei, według faktycznego miejsca pracy i od 2004 r. — rodzaju działalności, w 2007 r. w rolnictwie pracowało niespełna 68 tys. osób. Działalność rolnicza nie stanowi już podstawowego źródła dochodu dla mieszkańców wsi. Użytkujący gospodarstwa rolne coraz częściej wykorzystują pozarolnicze źródła utrzymania.

Porzucanie aktywności rolniczej, jak również rozdrobnienie rolnictwa w województwie śląskim powodują niewątpliwie ryzyko degradacji krajobrazu. Przykładem może być tu gwałtowny spadek pogłowia owiec związany z załamaniem rynku włókienniczego. Trwający od początku lat 90 postępujący zanik wypasu owiec na wysokogórskich polanach Beskidów spowodował, czasami już nieodwracalne, zmiany w różnorodności biologicznej. Ekspansywne gatunki roślin wyparły rzadką, specyficzną dla Beskidów roślinność.

Stan środowiska przyrodniczego uwarunkowany jest nie tylko intensywnością produkcji rolniczej, ale także ilością i jakością wykorzystanych środków ochrony roślin, nawożenia, stosowania agrotechnik, właściwej obsady zwierząt. Utrzymanie ukształtowanego przez wieki działalnością rolniczą krajobrazu wymaga prowadzenia racjonalnego, zrównoważonego rolnictwa, które wpływa korzystnie na zachowanie różnorodności biologicznej w przyrodzie. Zrównoważone użytkowanie terenów wiejskich jest niezbędne dla zachowania siedlisk przyrodniczych roślin i zwierząt. Ideą rolnictwa zrównoważonego jest odejście od rabunkowej gospodarki, która charakteryzuje się przede wszystkim stosowaniem olbrzymich ilości nawozów sztucznych i uprawianiem tylko opłacalnych roślin — jednego czy dwóch gatunków. Województwo śląskie pod względem zużycia nawozów w przeliczeniu na czysty składnik i na 1 ha użytków rolnych w roku gospodarczym 2006/07 plasowało się poniżej średniej krajowej (Tabela 4).

Tabela 4 Zużycie nawozów

Wyszczególnienie	Nawozy mineralne lub chemiczne		Nawozy organiczne pochodzenia zwierzęcego – obornik		Nawozy wapniowe	
	ogółem	w tym w gospodarstwach indywidualnych	ogółem	w tym w gospodarstwach indywidualnych	ogółem	w tym w gospodarstwach indywidualnych
	w kilogramach					
POLSKA	121,8	117,4	43,8	47,8	37,4	30,1
WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE	111,4	105,9	37,2	38,7	31,0	23,0

Źródło: GUS — Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2008

Wspieraniu racjonalnego, zrównoważonego rolnictwa na terenach wiejskich służą programy rolno-środowiskowe w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW). Zasadniczym celem programów jest zachęcenie rolników do gospodarowania na obszarach rolnych przy jednoczesnym zmniejszeniu negatywnego wpływu na środowisko. Na płatnościach rolno-środowiskowych korzystają nie tylko rolnicy, ale przede wszystkim przyroda oraz rodziny żyjące na wsi, jak i w miastach.

Zrównoważony rozwój sektora rolnego i obszarów wiejskich bywa często zahamowany poprzez niesprzyjające warunki naturalne: słabe gleby, niewielkie bądź intensywne opady, krótki okres wegetacyjny. Dopłaty dla gospodarstw rolnych, położonych na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), kompensują istniejące utrudnienia w stosunku do gospodarstw położonych poza ich granicami. ONW obejmują tereny wiejskie o niskim potencjale produkcji rolniczej oraz o ograniczonych możliwościach podejmowania i rozwijania gospodarczej działalności pozarolniczej. Naturalne utrudnienia na obszarach wiejskich powodują, że w województwie śląskim ponad 45% powierzchni użytków rolnych zakwalifikowanych zostało, jako obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Pojawiające się utrudnienia, naturalne czy też społeczne, w prowadzeniu gospodarki rolnej przyczyniają się do zaprzestania przez rolników działalności rolniczej. W 2009 roku powierzchnia odłogów i ugorów na gruntach ornych wyniosła 39,6 tys. ha, a porzucanie użytków zielonych, co prawda malejące sukcesywnie na przestrzeni lat (Tabela 5), stanowiło duże zagrożenie dla siedlisk przyrodniczych.

Tabela 5 Powierzchnia odłogów i ugorów na gruntach ornych

Wyszczególnienie	2000	2005	2009
	ogółem w % gruntów ornych		
POLSKA	11,9	8,4	4,1
WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE	27,7	16,4	11,8

Źródło: *Ochrona Środowiska 2010 — Informacje i opracowania statystyczne*

Negatywny wpływ na jakość środowiska naturalnego mają nie tylko rolniczy sposób użytkowania terenu, bądź jego zaprzestanie, ale także czynniki degradujące glebę — erozja wietrzna, wodna powierzchniowa i wąwozowa. Erozja występuje zwłaszcza w terenach górskich i pagórkowatych, pozbawionych lasu i na glebach ciężkich. W województwie śląskim 34,8% gleb użytkowanych rolniczo jest potencjalnie zagrożona erozją wietrzną, z tego 10,2% w stopniu średnim, a tylko 0,1% w stopniu silnym. 40,7% gruntów rolnych i leśnych pozostaje zagrożona erozją wodną powierzchniową, z tego aż 7% w stopniu silnym — średnia krajowa wynosi w tym przypadku 3,7%. Z kolei erozja wąwozowa stanowi zagrożenie dla 15,1% gruntów rolnych i leśnych w naszym regionie, z tego dla 2,2% w stopniu silnym.

Istotnym elementem w walce z erozją gleby, ale także w wiązaniu dwutlenku węgla, retencjonowaniu wód, poprawie warunków hydrologicznych i topoklimatycznych na obszarach rolniczych, jest zalesianie, prowadzone racjonalnie w oparciu o lokalne warunki siedliskowe i krajobrazowe. Przy realizacji zalesień należy wykorzystać istniejące zadrzewienia i zakrzaczenia, pozostawić naturalne oczka wodne i bagna oraz zróżnicowanie siedliskowe. W roku 2007 ogólna powierzchnia nieprzydatnych użytków rolnych oraz nieużytków w województwie śląskim, które zostały zalesione wyniosła 132 ha, z tego 102 ha objęły nowopowstałe lasy prywatne. Obszar 132 ha stanowił najmniejszą powierzchnię zalesień w skali kraju.

Jak wspomniano powyżej, rolnictwo nie tylko stanowi źródło pożywienia dla mieszkańców wsi i miast, lecz również ściśle związane jest z dobrami publicznymi, takim jak: krajobraz, przyroda, woda, powietrze.

Znaczna część szczególnie cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym obszarów, zlokalizowana jest właśnie na użytkach zielonych. W województwie śląskim ponad 55,5 tys. ha użytków zielonych znajduje się w granicach parków krajobrazowych i aż niemal 25 tys. ha położonych jest na obszarach chronionego krajobrazu. Bogata różnorodność biologiczna naszego regionu jest utrzymywana poprzez tworzenie różnych form prawnie chronionych (Tabela 6).

Tabela 6 Obiekty i obszary o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chronione w 2009 r.

	rezerwaty	parki krajobrazowe	obszary chronionego krajobrazu	stanowiska dokumentacyjne	użytki ekologiczne	zespoły przyrodniczo krajobrazowe	pomniki przyrody
	liczba obiektów						
WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE	64	7	14	5	72	20	1500
	powierzchnia w hektarach						
	4 076,7	227 005,5	36 987,3	7,3	752,5	3941,1	—

Źródło: *Ochrona Środowiska 2010 — Informacje i opracowania statystyczne*

Bez wątpienia kluczowym elementem ochrony cennych terenów jest tworzona w ostatnich latach sieć NATURA 2000, która swoim zasięgiem w roku 2009 objęła w naszym regionie obszar o powierzchni 154 103 ha, z czego 62 588 ha stanowiły obszary specjalnej ochrony ptaków, a pozostałą część — specjalne obszary ochrony siedlisk.

Zachowanie walorów przyrodniczych i krajobrazowych terenów wiejskich wpływa korzystnie na rozwój turystyki wiejskiej w ramach, której tworzą się dodatkowe miejsca pracy oraz rozwijają się: usługi, handel, drobne rzemiosło, tworząc alternatywne źródła dochodu. Gospodarstwa agroturystyczne oferują atrakcyjne miejsca noclegowe, bezpośredni kontakt z naturą, wsią i rolnictwem oraz wyżywienie w oparciu o własne, ekologiczne produkty. W województwie śląskim, w 2009 roku, dostępnych było 2491 miejsc noclegowych w kwaterach agroturystycznych, co stanowiło 3,8% wszystkich obiektów zarejestrowanych w ogólnopolskiej bazie.

Z drugiej jednak strony rosnące zainteresowanie turystyką wiejską może stanowić istotne zagrożenie dla środowiska naturalnego, ze względu na niski poziom infrastruktury technicznej wsi, zwłaszcza braku kanalizacji i systemu oczyszczania ścieków. Na koniec 2007 r. długość sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich województwa śląskiego wynosiła 2662,9 km, oddanych do użytku było 6 zbiorczych oczyszczalni ścieków oraz 170 indywidualnych. W sumie na początku 2008 r. na terenach wiejskich województwa śląskiego pracowało 120 zbiorczych oczyszczalni oraz 1029 indywidualnych.

Pomimo znaczącego w ostatnich latach tempa rozwoju infrastruktury wsi, potrzeby w tym zakresie są nadal bardzo duże. Wiele gospodarstw musi dostosować normy w zakresie agrotechniki i infrastruktury technicznej do standardów UE. Niemalym wyzwaniem dla rolników jest stosowanie przyjaznych środowisku praktyk rolniczych, które zapewnią zrównoważony rozwój nie tylko w sferze produkcji rolniczej, ale także przyczynią się do ochrony wody, gleby, powietrza i krajobrazu.

2 Czego dotyczą luki w wiedzy o stanie zagadnienia w województwie? z czego wynikają?

Dane statystyczne dotyczące rolnictwa i obszarów wiejskich, m.in. w województwie śląskim, są od dziesiątków lat przedmiotem badań Głównego Urzędu Statystycznego. Rokrocznie publikowane są w formie Roczników Statystycznych na ogólnodostępnej stronie internetowej. Roczniki zawierają charakterystykę rolno-środowiskową obszarów wiejskich oraz kompleksowe informacje o wynikach produkcji rolniczej, warunkach produkcyjno-ekonomicznych rolnictwa, bilansowym rozliczeniu produkcji ważniejszych (głównych) produktów rolniczych, zaopatrzeniu i zużyciu środków produkcji oraz informacje naświetlające sytuację dochodową w rolnictwie. Dane dotyczące województwa śląskiego są zestawione przekrojowe i porównane z innymi województwami, co znacznie ułatwia ich analizę. Dodatkowe informacje dotyczące województwa śląskiego można pozyskać ze strony internetowej Urzędu Statystycznego w Katowicach.

Dane statystyczne stanowią niewątpliwie cenne źródło wiedzy o aktualnym stanie rolnictwa i obszarów wiejskich, z drugiej jednak strony brak jest jakiegokolwiek dokumentu strategicznego dotyczącego tylko i wyłącznie szeroko rozumianej tematyki wiejskiej, dokumentu, który zawierałby szerszą diagnozę problemu oraz propozycje konkretnych działań związanych z wielokierunkowymi możliwościami rozwoju obszarów wiejskich i zachowaniem rolniczego użytkowania ziemi.

W 2005 r. Sejmik Województwa Śląskiego przyjął dokument pn. „Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego na lata 2000-2020”, w którym to obszarom wiejskim i rolnictwu autorzy poświęcili osobną część diagnozy, koncentrując się przede wszystkim na warunkach naturalnych, produkcji, wielkości gospodarstw, przetwórstwie. Analizując ówczesny dokument, można zauważyć, że w hierarchii ustaleń strategicznych ranga obszarów wiejskich była raczej niska — wśród 27 kierunków działań, 2 poświęcono obszarom wiejskim.

Niespełna pięć lat później przyjęto *Strategię Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020”*, stanowiącą aktualizację poprzedniego dokumentu. Jak sami autorzy wskazali, za aktualizacją Strategii przemawiały zmiany zawarte m.in. w dokumentach szczebla krajowego, oraz w prawodawstwie związanym z prowadzeniem polityki rozwoju. Zasadniczym celem aktualizacji Strategii było jeszcze silniejsze wpisanie regionu w światowe trendy związane z rozwojem gospodarki opartej na wiedzy i technologii, rozwojem poprzez ośrodki metropolitalne oraz prowadzenie zasad zrównoważonego rozwoju. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w zdefiniowanych priorytetach rozwoju województwa: metropolizacji regionu poprzez rozwój funkcji związanych z kulturą i nauką, powiązanie z przestrzenią europejską, powszechną dostępność do regionalnych usług publicznych o wysokim standardzie, rozwój nowej gospodarki opartej na kreacji i absorpcji technologii. Autorzy obowiązującej Strategii Województwa Śląskiego nie poświęcili oddzielnego rozdziału na problematykę rolnictwa i obszarów wiejskich, a jedynie przy strategicznej diagnozie innych zagadnień, zawarli postulaty odnoszące się do obszarów wiejskich — zwłaszcza w rozdziale Środowisko Naturalne.

Problematyka rolnictwa i terenów wiejskich jest na tyle złożona i obszerna, że zasadnym wydaje się opracowanie osobnego dokumentu dotyczące tylko i wyłącznie kierunków ich rozwoju. Dokument taki powinien przede wszystkim zawierać narzędzia wdrażania poszczególnych kierunków oraz scenariusze rozwoju obszarów wiejskich, również w aspekcie zrównoważonego rozwoju terenu.

3 Hipoteza – kierunki krótkoterminowych (do 2015) i długoterminowych zmian stanu

Integracja z Unią Europejską stworzyła nowe warunki dla rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. W latach 2007–2013 w Polsce realizowany jest model wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa, w zgodzie ze środowiskiem naturalnym i przy zachowaniu walorów krajobrazowych. Ważną rolę w obecnym okresie programowania na poziomie wspólnotowym, jak również w kolejnym okresie (2014–2020) stanowi poprawa infrastruktury społecznej i technicznej. Kolejne lata powinny przynieść poprawę efektywności i dochodowości gospodarstw rolnych dzięki ich modernizacji i zmianie struktur rolnych. Ponieważ rolnictwo stanowi podstawę żywienia ludności, wzmocnieniu ulec powinny wybrane gałęzie przetwórstwa rolno-spożywczego, zwłaszcza w kierunku poprawy jakości i bezpieczeństwa żywności, w tym również wsparcie produktów tradycyjnych i regionalnych. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich dotyczy wszystkich aspektów życia wsi — społeczno-kulturalnych oraz ekonomicznych. Jednym z elementów wspierających rozwój gospodarczy wsi są targowiska. Większość targowisk zlokalizowana jest w gminach miejskich, blisko rynków zbytu. Jednakże obserwowany w ostatnich latach szybki wzrost liczby targowisk w gminach wiejskich sugeruje, że w najbliższych latach możemy spodziewać się podobnej tendencji. Inwestowanie w rozwój targowisk na terenach wiejskich stwarza warunki do sprzedaży bezpośredniej (najkrótsza droga od producenta do odbiorcy końcowego), a ponadto daje możliwość do nabycia produktów świeżych, wspiera lokalną przedsiębiorczość, tworzy miejsca pracy.

Przyszła prognoza dotycząca rozwoju rolnictwa uzależniona jest silnie od dyskutowanej obecnie w UE Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) po roku 2013. Znacznie łatwiejsze przy analizie krótko i długoterminowych zmian w rolnictwie jest oparcie się o przewidywane zmiany demograficzne i strukturalne w województwie.

Z prognoz dotyczących populacji naszego kraju wynika, iż w najbliższych kilkunastu latach nastąpi stopniowy spadek ogólnej liczby ludności. Jednakże większa, niż obecnie, będzie liczba osób zamieszkująca tereny wiejskie. Możemy przyjąć, że podobna tendencja będzie utrzymywać się również w województwie śląskim. Mieszkańcy wsi mają być społecznością stosunkowo młodą w porównaniu z ludnością zamieszkującą tereny miejskie, będą również społecznością charakteryzującą się znacznie mniejszym spadkiem liczby ludności w wieku produkcyjnym. W konsekwencji taki stan rzeczy ma doprowadzić do zbliżonych wartości liczby osób w wieku produkcyjnym w mieście i na wsi. Według prognozy demograficznej GUS, w perspektywie nadchodzących lat skala migracji będzie stosunkowo niska, jednakże możemy się spodziewać, obserwując trendy ostatnich lat w naszym województwie, że w najbliższych kilku, kilkunastu latach saldo migracji na wsi będzie utrzymywać się na dodatnim poziomie. Z drugiej jednak strony, biorąc pod uwagę spadek ludności w wieku produkcyjnym w miastach, możemy spodziewać się jednak, że będzie obserwowany odpływ ludności ze wsi, ze względu na zapotrzebowanie na rynku pracy w miastach.

Według prognozy *Strategii Rozwoju Kraju 2007–2015*, dotyczącej ogólnej liczby osób pracujących w sektorze I (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo), należy spodziewać się kilkuprocentowego spadku zatrudnienia, a w konsekwencji zmian w strukturze agrarnej. Przewiduje się, że do roku 2020 liczba indywidualnych gospodarstw rolnych zmniejszy się o 10–15% w stosunku do liczby obecnej a dominować będą przede wszystkim gospodarstwa 1–2 ha. W najbliższych kilkunastu, kilkadziesiąt lat rolnictwo, jako źródło dochodów ludności wiejskiej będzie nadal tracić na znaczeniu. Spodziewany jest wzrost dochodów niewielkiej, wybranej części nowoczesnych gospodarstw rolnych. Znaczenie dla tego

przyrostu będzie miała obniżka kosztów, wynikająca ze zmian technologii produkcji, a w większym jeszcze stopniu ze zmian technik wytwórczych. Zakłada się, że w dalszym ciągu utrzymane zostaną dopłaty do zalesiania i utrzymania lasów, czy też dopłaty do utrzymywania środowiska naturalnego w należytym stanie (działalność na pograniczu rolnictwa).

Prognozując przyszłość rolnictwa i terenów wiejskich, z pewnością należy odnieść się do kwestii energetyki. Zgodnie z unijnymi przepisami do 2020 r. 20 proc. całej energii elektrycznej ma być wytwarzane z odnawialnych źródeł, dla Polski w stosunku do państw zachodnich, poziom ten został obniżony do 15%. Odnawialne źródła energii dla naszego kraju stanowić mają głównie wiatr i biomasa. Do 2020 roku, głównie na obszarach gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, ma powstać ponad 2 tys. biogazowni. Opłacalność produkcji ma zapewnić nowy system finansowego wspierania wytwarzania prądu z biogazu rolniczego. W 2010 r. w województwie śląskim, w Kostkowicach otwarto pierwszą agrobiogazownię. Eksperti Instytutu Zootechniki Państwowego Instytutu Badawczego w Grodźcu Śląskim, do którego należy biogazownia, szacują, że inwestycja zwróci się w ciągu 6 lat, i docelowo wytwarzać będzie czterokrotnie więcej prądu niż elektrownia wiatrowa dysponująca prądnicą o tej samej mocy.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że trwający obecnie okres programowania (2007–2013), pozwoli zmienić wizerunek obszarów wiejskich województwa śląskiego, a w szczególności poziom infrastruktury technicznej. Z kolei przedstawiona hipoteza długoterminowych zmian w rolnictwie i w rozwoju terenów wiejskich uzależniona jest przede wszystkim od zmian w kolejnym okresie programowania (2014–2020).

4 Hipoteza przyszłych uwarunkowań zewnętrznych (regionalnych, ponadregionalnych) wyznaczających kierunki zmian

Zasadniczym uwarunkowaniem zewnętrznym, które istotnie wpłynie na rolnictwo i obszary wiejskie naszego województwa jest przyszła Wspólna Polityka Rolna (WPR). W chwili obecnej jeszcze nic nie jest przesądzone, wciąż trwają dyskusje o kształcie WPR i perspektywie finansowej na lata 2014–2020.

W marcu 2010 r. Komisja Europejska zaprezentowała dokument strategiczny pn.: *EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. W dokumencie określono pięć nadrzędnych celów do realizacji, których zobowiązuje się w najbliższych latach wspólną Europę. Są to:

- wzrost zatrudnienia w grupie aktywnych zawodowo z 69 do 75 proc.;
- wzrost nakładów na badania i rozwój oraz innowacje z 2,5 do 4,5 PKB;
- redukcja emisji CO² o 20%, wzrost udziału energii ze źródeł odnawialnych w całym zużyciu do 20%, ograniczenie zużycia energii o 20% — powtórzenie pakietu energetyczno-klimatycznego, tzw. 3x20;
- zmniejszenie liczby osób rezygnujących przedwcześnie z edukacji z 15 do 10% oraz zwiększenie liczby absolwentów wyższych uczelni wśród osób pomiędzy 30-34 rokiem życia z 31 do 40%;
- zmniejszenie o 25% liczby osób żyjących poniżej granicy ubóstwa.

Analizując najważniejsze cele, do których wdrożenia zobowiązane zostały kraje unijne, zauważyć można, że brakuje wśród nich np. niwelowania różnic w poziomie rozwoju między bogatszymi i biedniejszymi krajami Unii, czy też finansowania bezpieczeństwa

żywnościowego. Możemy, więc przypuszczać, że w przyszłym budżecie unijnym, środki finansowe na wsparcie polityki spójności czy Wspólnej Polityki Rolnej, zostaną zmniejszone. Z drugiej jednak strony istnieje silny sprzeciw eurodeputowanych Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi wobec zmniejszenia finansowania WPR. W okresie, kiedy opublikowano ostateczną wersję strategii EUROPA 2020, Komisja Rolnictwa i Rozwoju Wsi PE przedstawiła dokument roboczy w sprawie przyszłości wspólnej polityki rolnej (WPR) po 2013 r. Według sprawozdawcy przedmiotowego dokumentu George Lyon „konieczne będzie dostosowanie WPR do zmieniającego się kontekstu europejskiego i globalnego. Przede wszystkim rolnictwo europejskie musi zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe konsumentom i pomóc wyżywić coraz większą liczbę ludności na świecie. Aby WPR mogła stać się częścią rozwiązania problemu zmian klimatu, będzie musiała dostarczać więcej żywności przy mniejszym wykorzystaniu gruntów, wody i energii. Ponadto WPR musi dostosować się do coraz bardziej niestabilnej sytuacji gospodarczej...” Przyszła polityka rolna będzie musiała stawić czoła przede wszystkim: bezpieczeństwu żywnościowemu w związku ze wzrostem liczby ludności na świecie (z 6 do 9 mld do 2050 r.), wrażliwości rolnictwa na stopniowe pogarszanie stanu środowiska naturalnego, wysokim wymaganiom konsumentów dotyczącym jakości żywności, standardów w zakresie dobrostanu zwierząt i korzystnego stosunku jakości do ceny, groźbie porzucania gruntów rolnych i wyludniania obszarów wiejskich.

Podczas niedawnego nadzwyczajnego posiedzenia Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi PE, które miało miejsce w trakcie debaty zorganizowanej przez Parlament Europejski na temat przyszłości WPR, wszyscy członkowie oraz przybili licznie obserwatorzy i eksperci jednomyślnie przeciwstawili się zmniejszeniu finansowania WPR. Zabierający głos byli zdania, że wydatki na WPR należy utrzymać przynajmniej na tym samym poziomie jak obecny, gdyż od tego zależy przyszłość rolnictwa.

Pozbawiając rolników dotacji, spowoduje się wzrost bezrobocia w tym sektorze oraz wpłynie negatywnie na środowisko naturalne. „Koszty WPR są niczym w porównaniu z kosztami społecznymi, gospodarczymi i środowiskowymi, jakie spowoduje pozostawione bez pomocy europejskie rolnictwo — głosi projekt raportu PE”.

Ważnym etapem prac nad polską propozycją odnośnie wspólnych zasad i założeń dla przyszłej polityki rolnej w Unii Europejskiej jest *Stanowisko Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie przyszłości Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku*, dokument zatwierdzony przez Radę Ministrów w czerwcu 2009 r. Rząd RP podkreśla konieczność zapewnienia właściwego poziomu finansowania wspólnotowego polityki rolnej po 2013 r. — co najmniej na obecnym poziomie, a także zachowanie dotychczasowej struktury WPR, tj.: wspólnej organizacji rynków, systemu płatności bezpośrednich oraz polityki rozwoju obszarów wiejskich.

Niezależnie od tego, w jakim kierunku rozwijać będzie się WPR, powinniśmy już teraz mieć opracowane strategie, które pozwolą skoncentrować nasze wydatki na najważniejszych problemach rolnictwa. Rozwój obszarów wiejskich powinien mieć charakter regionalny, powinien planowany być i wprowadzany w życie już na szczeblu województw.

5 Hipoteza przyszłego wpływu na użytkowanie terenu województwa i różne sfery życia

Analizując przyszły wpływ rolnictwa na użytkowanie terenu województwa śląskiego, należy przypuszczać, że w dalszym ciągu prowadzona będzie restrukturyzacja rolnictwa, a w szczególności procesy zmian własnościowy zorientowane na scalanie gruntów i konsolidację gospodarstw rolnych, a ponadto kreowane będą alternatywne, pozarolnicze

funkcje terenów wiejskich, w tym szczególnie turystyka, agroturystyka oraz produkcja w zakresie odnawialnych źródeł energii.

Niezbędnym elementem rozwoju gospodarki naszego województwa będzie modernizacja sektora rolno-spożywczego w celu zwiększenia jego konkurencyjności w kraju i za granicą oraz zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego. W tym zakresie pożądanym będzie podjęcie niezbędnych działań, z których większość wpłynie na użytkowanie terenu województwa. Będą to m.in.:

- działania na rzecz poprawy jakości komunikacji towarowej;
- odnowa urządzeń melioracyjnych wraz z budową zbiorników retencyjnych;
- poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych i zdolności zarządzania nimi;
- konsolidacji przetwórstwa i dystrybucji produktów rolnych;
- organizacja rynków zbytu (np. rozwój targowisk);
- zachowanie bazy produkcyjnej, czyli ziemi rolnej, będącej w gotowości do produkcji;
- ograniczenie obciążenia dla środowisk, wspieranie zrównoważonego rolnictwa opartego na metodach gospodarowania zgodnych z wymogami ochrony środowiska, w tym rolnictwa ekologicznego;
- wspieranie rozwoju ekstensywnego rolnictwa na obszarach górskich.

Z drugiej jednak strony obszary wiejskie to nie tylko produkcja żywności, ale również dobra publiczne, do których zalicza się krajobraz oraz zasoby naturalne. Różnorodność biologiczna, która jest ogromną wartością trwale związaną z obszarami wiejskimi, powinna być chroniona zarówno poprzez właściwe użytkowanie terenów rolniczych, jak i aktywne formy ochrony przeciwdziałające spadkowi bioróżnorodności. Zapobieganie zagrożeniom dla zasobów przyrody wymaga opracowania i wdrożenia planów ochrony dla obszarów Natura 2000, parków krajobrazowych oraz rezerwatów przyrody. Z kolei ochrona krajobrazu, która związana jest z zachowaniem i utrzymaniem charakterystycznych jego cech, wymaga oszczędnego i harmonijnego wykorzystywania przestrzeni.

Należy przypuszczać, że w niedalekiej przyszłości województwo śląskie stanie się regionem „czystym”. Aby taki scenariusz mógł zaistnieć, należy niezwłocznie m.in. na terenach wiejskich, jak i w rolnictwie podjąć działania mające na celu przede wszystkim ograniczenie zanieczyszczeń powierzchniowych gruntów, zanieczyszczeń odprowadzanych do wód, emisji CO₂ oraz budowę systemu oczyszczalni ścieków. W najbliższym latach coraz większą wagę przykładać będzie się do pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych, zwłaszcza użycia biomasy pochodzenia rolniczego. Wykorzystanie użytków rolnych na cele energetyczne uzależnione będzie od opłacalności produkcji na ten cel oraz od zapotrzebowania sektora energetycznego na ten rodzaj paliwa.

Rolnictwo bardzo mocno wpływa na środowisko naturalne, podaje się, że nawet do 30% efektu cieplarnianego generowane jest przez sektor rolny. Z drugiej jednak strony sektor ten daje możliwości łagodzenia zmian klimatycznych poprzez odpowiednie ukierunkowanie gospodarstw rolnych — wprowadzenie ekologicznych metod i form gospodarowania.

Ważny element poprawy jakości środowiska naturalnego będzie stanowiła racjonalna gospodarka odpadami — w tym celu koniecznym będzie stworzenie niezbędnej infrastruktury do wtórnego ich wykorzystania oraz bezpiecznego usuwania. Duże znaczenie będzie miała również budowa na obszarach wiejskich systemu retencji wód powierzchniowych, ochrona zbiorników wód głębinowych, właściwe zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią czy suszą, a także ochrona zasobów leśnych i zwiększanie ich powierzchni. Zalesianie

gruntów rolnych o niskiej jakości bonitacyjnej jest jednym z działań służących powiększaniu zasobów leśnych w naszym kraju. Do zalesiania przeznaczone będą przede wszystkim nieużytki rolne i grunty nieprzydatne do produkcji rolnej.

Ogromnym atutem obszarów wiejskich jest kultura i dziedzictwo lokalnych społeczności. Dla podtrzymania tożsamości wsi oraz jej mieszkańców niezwykle ważne będzie właściwe gospodarowanie przestrzenią wiejską, a zwłaszcza rozwiązanie problemu braku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, co często przekłada się na tzw. „chaos architektoniczny” na obszarach wiejskich.

Dbając o przyszły rozwój obszarów wiejskich, należy mieć na uwadze również rozwiązania w dziedzinie: edukacji, zdrowia, rynku pracy, sieci komunikacyjnych i internetowych, wzmocnienia kapitału ludzkiego i społecznego, ograniczania wykluczenia społecznego. Postępujący spadek zatrudnienia osób w sektorze I (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo), powoduje, że koniecznym będzie zapewnienie wsparcia dla ludności wiejskiej pozostającej bez pracy, jak również dbanie o właściwą edukację, poczynając już od poziomu przedszkolnego. W najbliższych kilkunastu latach, obszary wiejskie naszego województwa powinny stać się atrakcyjnym miejscem do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej, powiązanych z centrami miast sprawną siecią komunikacyjną.

Realizacja powyższych działań i założeń nie tylko wpłynie na użytkowanie terenu województwa, ale także umożliwi wzrost jakości życia mieszkańców i zabezpieczy możliwości rozwojowe przyszłych pokoleń.